

УДК 316.66-055.2(497.11)"195/198"
338.46:64.01/.08(497.11)"195/198"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2023.3.gud.187-209>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 21. 7. 2023.

Прихваћен/Accepted: 15. 11. 2023.

Вера ГУДАЦ ДОДИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

luvenido@ptt.rs

Социјализација кућног рада у југословенском социјализму на примеру главног града*

Апстракт: Усмерење социјалистичке Југославије ка подруштвљавању неких функција породице и стварању мреже друштвених установа које би преузеле део репродуктивног рада жене, афирмисано је на различите начине. Оснивање и промовисање сервиса за пружање услуга домаћинствима било је једна од мера измештања низа послова који су се обављали у домаћинству, из породице на јавне установе. Ослањајући се првенствено на архивску документацију, чланак прати југословенска искуства изградње мреже сервисних служби, фокусирајући се на делатност, структуру корисника, основне проблеме и слабости, те домете друштвених сервиса за пружање услуга домаћинствима у главном граду Југославије. Централни део рада посвећен је локалним праксама београдских услужних сервиса.

Кључне речи: подруштвљавање, сервиси за услуге домаћинствима, кућни рад, жена, стамбене заједнице

Послератно социјалистичко друштво у Југославији конструисало је улогу и друштвени идентитет жене кроз два основна сегмента, материнство и рад. Промоција економске, политичке и друштвене равноправности жене и мушкарца у јавном простору, утемељна првенствено

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

на Уставу¹ и социјалистичком законодавству, те низу других мера које је спроводила социјалистичка држава, доводила је у први план запошљавање жена, посебно у првим послератним годинама. Запошљавање жена и професионални рад ван куће позиционирано је у средиште женске еманципације у социјализму. Потреба за радном снагом непосредно после Другог светског рата и у времену убрзане индустријализације земље поговодала је запошљавању жена, рад жена био је неопходан.² Социјалистичке власти су улазак жена на тржиште рада, посебно у руралним и неразвијеним крајевима виделе и представљале као фактор модернизације.³ Интензивирано учешће и све веће присуство жена на тржишту рада⁴ нису пратиле промене родних улога у породици и традиционалне поделе послова у домаћинству, јер су жене и даље на себе преузимале већину домаћих послова и кућног рада, те негу деце и бригу о њима.⁵ Између породице и професије, двоструки рад жена и двострука оптерећеност⁶ постала је свакодневица за многе жене у социјализму.⁷ У југословенском контексту социјалистичка држава и женске организације препознавале су проблем преоптерећености запослене жене кућним пословима и бригом о деци као најважнији разлог немогућности професионалног усавршавања жене и слабије продуктивности на радном месту. Разговори представница Антифашистичког фронта жена са радницама из четрнаест предузећа у Београду откривају да је њихов свакодневни живот, поред

1 *Ustav FNRJ, 1946*, (Beograd: Službeni list FNRJ, 1946).

2 Vera Gudac Dodić, "Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism", *Tokovi istorije* 3/2021.

3 Chiara Bonfiglioli, "Discussing Women's Double and Triple Burden in Socialist Yugoslavia: Women Working in the Garment Industry", *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989*, ed. Marsha Siefert, (Budapest: CEU Press, 2020), 200.

4 Крајем осамдесетих година учешће жена међу запосленим лицима у Југославији кретало се на нивоу од око 39%, са наглашеним разликама међу републикама. Dragana Stjepanović Zaharijević, *Moć i nemoć žene*, (Niš: Prosveta, 1999), 125.

5 О политикама бриге о деци у социјализму, поред осталог видети: Marina Simić, Ivan Simić, „Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige u deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji“, *Feministička teorija je za sve*, ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević, (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka, 2018), 221–236.

6 Chiara Bonfiglioli, "A Working Day That Has No End. The Double Burden in Socialist Yugoslavia". *Themenportal Europäische Geschichte*, 2017. <https://www.europa.clío-online.de/essay/id/fdae-1705> (Датум приступа 14. 5. 2023).

7 Документарни филм *Од 3 до 22* упечатљиво је сведочанство свакодневице и двоструке оптерећености мајке, супруге и раднице Смиље Главаш. Крешо Голик, *Од 3 до 22, 1966*. <https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4> (Датум приступа 10. 4. 2023).

рада у предузећу, обликовало и шест до осам сати кућног рада.⁸ Држава је тежила развијању механизма које би растеретиле жену рада у породици као што су дневни боровци за децу, друштвене мензе и перионице.⁹

Ка државном становишту

Преношење кућног рада на јавне службе и друштвене институције, измештање дела кућних послова из домаћинства, односно социјализација кућног рада у идеолошком дискурсу социјализма било је основни пут растерећења породице од домаћих послова. Подела послова међу супружницима није била у фокусу јавних политика социјализма, већ стварање мреже друштвених установа и служби које би на себе преузеле део породичних обавеза, односно део репродуктивног рада жене, подруштвљавајући га. Домаћинство је требало да „прерасте у друштвену индустрију која ће жену растеретити знатног броја домаћих послова“.¹⁰ Стратегијско усмерење социјалистичке Југославије ка подруштвљавању неких функција породице, односно социјализацији кућног рада, афирмирано је на различите начине. Настојања да се кућни рад претвори у „гране јавног друштвеног рада“ нису бледела ни у контексту касног југословенског социјализма.¹¹ Институционализација друштвене бриге о деци, формирање ресторана друштвене исхране, радничких кантина и мензи у предузећима и фабрикама по субвенционисаним ценама,¹² школских кухиња и других јавних установа, биле су неке од промовисаних мера социјалистичког подруштвљавања породичних функција и рада у домаћинству. Међу мерама којима је требало растеретити првенствено запослену жену од свакодневног кућног рада¹³ било је и оснивање услужних серви-

8 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 2245, Конференција за друштвену активност жена, Београд, к. 2. Из извештаја о раду Градског одбора АФЖ-а за 1950. и 1951. годину.

9 Živa Humer, Majda Hrzenjak, "Socialization of Childcare in Slovenia and Its Impact on Informal Care Markets", *Laboratorium* 3/2016, 52–67.

10 Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника републике, П-2-16, к. 39.

11 Крајем седамдесетих, поводом растерећења жене од кућних послова и даље се заговарало гледиште да је основни пут претварање већине тих послова у гране јавног друштвеног рада. АЈ, 837/П-3-Ф, к. 161. Десети међународни семинар Конференције за питања друштвеног положаја жена Југославије, Љубљана 1977.

12 Цене у ресторанима радних организација биле су субвенционисане до 40%. Vida Tomšič, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1981), 134.

13 У праксама југословенског социјализма посебно од 60-тих година, осим подруштвљавања кућних послова тежило се и модернизацији, механизацији и опремању индивидуалног домаћинства савременијим кућним апаратима.

са за помоћ домаћинствима. Формирање и промовисање услужних сервиса било је на трагу настојања да се низ послова који су се обављали у оквиру домаћинства организује ван њега и претвори у друштвене делатности, односно измести из породице у јавне установе.¹⁴

Та питања разматрана су и на Брионском пленуму Савезног одбора Социјалистичког савеза радног народа Југославије. Пленум је био посвећен анализи друштвеног положаја жене у Југославији, а поред излагања Д. Радосављевића,¹⁵ присутнима се обратио и Едвард Кардељ наглашавајући да је истовремено са повећањем запошљавања жена у југословенском друштву нужна промена положаја породице, те да је потребан „свестан рад“ на ослобађању породице старог система домаћинства.¹⁶ Подцртао је да је задатак изградње мреже сервиса начелно исправно постављен, међутим, да су у пракси постојећи сервиси „неиздрживо скупи“, те да се ови задаци морају решавати на јефтинији, практичнији начин. Решења је у перспективи видео у комуни и стамбеној заједници као друштвено-техничкој бази за растерећење породице.¹⁷ Инструкције са Петог пленума Савезног одбора ССРНЈ ишле су у правцу растерећења жене и породице кроз развитак и јачање сервиса и дечјих установа.

Тако обликован социјалистички концепт социјализације домаћег рада чита се и у програмским опредељењима Савеза комуниста Југославије. У Програму је констатовано да заостало домаћинство и материјални проблеми породице спутавају жену да учествује у економском и друштвеном животу земље и да стварају конфликт између њених улога у друштву и домаћинству. „Материјални развитак земље истовремено пружа могућности за стварање техничке базе за подруштвљење служби намењених потребама домаћинства, чиме треба да се разреши конфликт између учешћа жене у друштвеном животу и њезиног положаја у породици, као и да подигне животни стандард свих чланова породице. У конкретном ре-

14 Gudac Dodić, "Gender Policies"; Maja Solar, „Dok se svaka kuharica ne politizuje“, *Stvar, časopis za teorijske prakse* 9/2017; Вера Гудац Додић, „Рад жена у домаћинству, пракса у Србији“, *Токови историје* 2/2010.

15 АЈ, 142-17, Добривоје Радосављевић, реферат „Даљи рад на побољшању друштвеног положаја жене“, Пети пленум Савезног одбора ССРНЈ, 18. и 19. април 1957, Стенографске белешке.

16 Наглашавао је да се не ради само о ослобађању жене, већ о ослобађању целе породице.

17 АЈ, 142-17, Едвард Кардељ, Пети пленум Савезног одбора ССРНЈ, Стенографске белешке.

шавању тих задатака важну улогу играју органи друштвеног управљања у комунама, нарочито стамбене заједнице, као и друштвене организације.¹⁸

Две деценије касније, Вида Томшич пише да подруштвљавање домаћинских послова и друштвена акција за старање о деци „ослобађају велике људске потенцијале у корист општег развоја друштва“.¹⁹ Сматрала је да друштвена организација тих делатности не може бити конципирана искључиво као помоћ жени, те да се потребне друштвене службе могу успоставити само у склопу развоја целе земље и максималног учешћа „свих људи као актера развоја и корисника његових достигнућа“.²⁰

Мрежа друштвених објеката као што су перионице и сервиси за услуге домаћинствима посматрана је, не само као начин да се жене растере од кућних послова, већ и да се промовише једнакост, а такође то је био и пут да се омогући свесно урушавање „материјалних и моралних основа патријархалне породице“.²¹

Покушаји имплементације политике подруштвљавања кућног рада у свакодневне праксе праћени су различитим пропагандним активностима државе. За промоцију и популаризацију услужних сервиса посебно значајне биле су међународне ревијалне изложбе *Породица и домаћинство*.²² Изложбе које су организоване 1957, 1958. и 1960. године биле су масовно посећене, са преко милион посетилаца. Мада су до тог времена

18 *Program Saveza Komunista Jugoslavije, usvojen na 7 kongresu Saveza Komunista Jugoslavije 22–26. aprila 1958.*, (Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1980), 245–246.

19 Томшич, *Žena u razvoju*, 147.

20 *Isto*, 62.

21 Polona Sitar, “The Right Step towards a Woman’s Satisfaction?: Washing Machine as a New Piece of Technology and the Construction of the Role of Women as Housewives in Socialist Slovenia“, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 1/2015, 159–160.

22 О изложби *Породица и домаћинство* видети: Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, (Beograd: Devedesetčetvrti, Žene u crnom, 1996); Вера Гудац Додић, „Рад жена у домаћинству, пракса у Србији“, *Токови историје* 2/2010; Jasna Galjer, Iva Ceraj, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama. Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine“, *Radovi Instituta za povjest umjetnosti* 35/2011; Сања Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959.* (Beograd: Институт за новију историју Србије, 2019); Lea Horvat, „Od `doživotnog strogog zatvora` do kućanskih poslova `bez velikog napora`: reformiranje jugoslavenskog domaćinstva u 1950-tima i 1960-tima“, *Kontinuiteti i inovacije*, ur. Anita Buhin, Tina Filipović, (Zagreb-Pula: Srednja Evropa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2021); Aida Ličina Ramić, „Nova ženska organizacija-Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)“, *Zamišljanje žene, O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povjesti Bosne i Hercegovine*, ur. Sabina Veladžić, Aida Ličina Ramić, (Sarajevo: Fondacija Heinrich Boell, 2023).

већ оснивани сервиси за пружање услуга домаћинствима, изложба *Породица и домаћинство* приређена на Загребачком велесајму 1957. године под покровитељством Савеза женских друштава Југославије и Савеза синдиката,²³ била је прилика да се они прикажу у свим пројектованим облицима²⁴ и први пут масовно популаришу под окриљем ове значајне манифестације.²⁵

Локалне праксе београдских услужних сервиса

Настојања да се кућни рад институционализује кроз јавне сервисе и активности на реализацији тог концепта могу да се сагледају на примеру главног града Југославије и локалних пракси београдских сервиса. Иницијалне активности за оснивање услужних сервиса за помоћ домаћинствима у Београду воде нас на почетак педесетих година.²⁶ На састанку Градског одбора АФЖ-а Београда крајем 1952. међу формулисаним задацима био је Предлог за отварање Сервисног предузећа за услуге домаћинствима, организовање перионица, кухиња, радионица за крпљење и плетење итд.²⁷ Предвиђено је и оснивање Бироа за повремене услуге домаћинствима, који би посредовао између запослених жена и оних које би пар сати пружале услуге у обављању кућних послова.²⁸

23 АЈ, фонд 117, Савез Синдиката Југославије, 236, Материјали о ревијалним изложбама. Изложбу је 1957. године посетило око 430.000 људи из целе Југославије.

24 Услужни сервиси су на изложби приказани и подељени у три групе: сервисе при стамбеним заједницама за пружање услуга домаћинствима унутар заједнице, као што су били сервиси за прање и пеглање, кухиње за више домаћинстава, перионица и сушионица за једну стамбену зграду, сервиси за здравствене услуге и др; другу групу чинили су самостални сервиси као што су сервис за припрему готове хране и сервис за шивење, док су трећу групу чинили сеоски сервиси, нпр. за конзервирање воћа и поврћа итд. АЈ, 117-236.

25 На основу анкете коју су посетиоци попуњавали на самој изложби, а анкетне листиће предало је око 60% људи који су изложбу видели, већи је био интерес посетилаца за опремање сопственог домаћинства него за јавне сервисе. То је организаторе изложбе уверавало да треба још више популарисати јавне сервисе и објашњавати њихов значај. АЈ, 117, 236.

26 Још током 1950. и 1951. године, на иницијативу АФЖ-а осниване су услужне радионице за шивење дечије одеће, отворено је неколико перионица рубља, радионице за крпљење чарапа. Међутим, све је то било маргинално, недовољно, неприступачно и то не само зато што их је било мало, већ и због високих цена услуга. ИАБ, КДЖ, Београд, к. 2. Из извештаја о раду Градског одбора АФЖ-а за 1950. и 1951. годину.

27 ИАБ, КДЖ, к. 2, Записник са састанка Градског одбора АФЖ-а, 16. 12. 1952.

28 ИАБ, КДЖ, к. 2, Подаци за извештај о раду Градске секције АФЖ-а 1952.

Први услужни сервиси у Београду основани су на подручју општина Стари град и Палилула. Јануара 1953. године, на састанку секције АФЖ-а Стари град, предложено је да се на тој општини отвори услужни сервис за помоћ домаћинствима. Сугерисано је да би требало формирати Одбор у оквиру АФЖ-а или основати друштво које би руководило сервисима и имало плаћене службенике. Основан је Одбор у који су изабране Нада Марковић, Добрила Илић и Ружица Јовановић. Њихов задатак био је да обезбеде и затраже од Народног одбора општине Стари град просторије у којима би се организовао услужни сервис, као и новчану позајмицу од 300.000 динара за почетак његовог рада. Договорено је да се од Савета за комуналне послове града затражи намештај преостао од расформираних предузећа и установа, а који је био неопходан сервису. Злата Петровић је била задужена да потражи раднице које би радиле у сервису, односно „да оде у управу за радну снагу и првенствено попише жене које су тамо пријављене као незапослене, а радиле би и иначе овакве послове какве сада превиђа сервис, а преко основних организација проверити све те жене које се пријаве за рад у сервису“.²⁹ Предвиђено је да у почетку сервисом руководи организација АФЖ-а, са једним или два запослена службеника. Осим оснивања услужних сервиса, на састанку је било речи и о друштвеној исхрани, те могућностима формирања јавних кухиња где би се хранило више породица.³⁰

Убрзо су обезбеђене просторије за услужни сервис, ангажована је службеница која је требало да ради пуно радно време³¹ и пријављивале раднице за рад у сервису.³² Међутим, први извештај о раду тек основаног услужног сервиса открива да су раднице дошле на посао, али да потражње није било, осим у радионици за крпљење чарапа.³³ Необавештеност грађана и недостатак информација о сервису превазиђени су изградом плаката који су дељени по кућама.³⁴ С циљем популаризације услужног сервиса, осим пропагирања преко секција АФЖ-а, у новинама су дате кратке информације о раду сервиса.

29 ИАБ, КДЖ, к. 2, Записник са састанка секције АФЖ-а одржаног 5. 1. 1953.

30 Исто.

31 Прихваћена је молба Гвозденије Станић да се запосли као чиновница у сервису, али је прво примљена на пробни рад од 15 дана. ИАБ, КДЖ, к. 2, Записник са састанка, 24. 2. 1953.

32 До 11. фебруара за рад у сервису пријавило се 25 радница. ИАБ, КДЖ, к. 2, Записник са састанка рејонске секције АФЖ-а, 11. 2. 1953.

33 ИАБ, КДЖ, к. 2, Записник са састанка одржаног 11. 3. 1953.

34 ИАБ, КДЖ к. 2, Записник са састанка секције АФЖ-а, 16. 4. 1953.

Наредних година повећавао се број услужних сервиса, те их је 1957. у Београду било десет, са више од 250 запослених радника и годишњим прометом који се кретао од 4 до 20 милиона динара.³⁵ Сервиси су, осим на Палилули и Старом граду, отворани и на другим београдским општинама, Топчидерском брду, Савском венцу, Лекином брду, Скадарлији, Земуну, Новом Београду, Врачару, Теразијама. На подручју Србије, до тог времена радило је више од 20 услужних сервиса. Њихово оснивање покретала су и иницирала различита женска друштва.³⁶ Највише женских друштава по градовима било је основано управо у вези са питањима „унапређења домаћинства“, а оснивање разних сервиса за услуге породици био је један од њихових приоритета.³⁷

Друштво *Савремени дом* било је међу првим друштвима која су се ангажовала на отварању услужних сервиса. Основао га је 1953. године АФЖ, а потом преузео Савез женских друштава³⁸ који је усмеравао његов рад. Првенствени циљ *Савременог дома* био је растерећење запослених жена од кућног рада и послова у домаћинству.³⁹

Услуге јавних сервиса биле су рад у домаћинству, чишћење станова, прање и пеглање веша, преправка и крпљење одеће, рубља и чарапа, разношење хлеба и млека по кућама, повремено чување деце, спремање зимнице и хране за домаћинства, прање излога и чишћење локала. Нису сви сервиси пружали све наведене услуге. На самом почетку рада жене су крпиле и преправљале одећу у просторијама сервиса, али на својим машинама. Убрзо су сервиси набавили машине за шивење средствима до-

35 Највећи промет у Београду имали су услужни сервиси на општинама Палилула, Стари град и Теразије.

36 Женска друштва су основала већи број различитих сервиса за пружање услуга домаћинствима, посебно у великим градовима.

37 Активности женских друштава разликовале су се по градовима и на селу. У градским срединама женска друштва су углавном била ангажована на оснивању установа за растерећење жене од кућних послова, као и дечијих установа. Државни архив Србије, Ћ-75, ф 92, Извештај о делатности Савеза женских друштава НР Србије, са освртом на друштвено-политички и економски положај жена, у раздобљу од Оснивачке скупштине до данас (1955–1961), поднесен Конференцији жена Србије, 14.

38 Савез женских друштава основан је након укидања Антифашистичког фронта жена на његовом четвртном конгресу септембра 1953. године.

39 Друштво *Савремени дом* које је отворило први сервис за крпљење рубља и одела (а који је прерастао у кројачки салон), иницирало је оснивање две перионице рубља, затим сервис кућних помоћница и др. Ови услужни сервиси су касније предати стамбеним заједницама на општинама на којима су радили. ИАБ, КДЖ, к. 4, Записник са састанка оснивачке Конференције за друштвену активност жена општине Стари град, 10. 11. 1961.

бијеним од надлежних народних одбора. Од тог новца куповане су и машине за прање веша.

Услуге повременог чувања деце разликовале су се од делатности обданишта по томе што су овде родитељи остављали децу само на пар сати, по потреби, док иду у куповину, биоскоп и сл. Неколико сервиса покушало је да развије ове услуге, међутим, организација такве делатности захтевала је додатне услове, обезбеђење хигијенских просторија намењених само за децу, одговарајући кадар итд.

Посебно интересовање владало је за сервис на општини Палилула у коме су припремани зимница и храна за домаћинства. Овај услужни сервис није могао да изађе у сусрет свим заинтересованим грађанима, јер је потражња превазилазила капацитете кухиње. Сервис је услуживао око стотину претплатника, а управа сервиса је сматрала да би се квалитет домаће кухиње изгубио уколико би она радила за још већи број абонената. У сервису су такође по поруџбини припремана и полуготова јела, али и колачи.

Највећи промет сервиси су имали од рада по кућама, потом од услуга преправки одеће и веша. Цене по којима су услуге обављане биле су приближне у свим сервисима.

У услужним сервисима углавном су била запослена лица која су на неки начин била материјално угрожена, већина „долази због разних својих нерешених личних питања, социјално угрожени, разведене жене... Може се подвући и то да је радна снага пре доласка у сервис скоро друштвено некорисна“.⁴⁰ У сервисима су се често запошљавале и жене које су недавно придошле са села. Без било каквих квалификација, већина запослених се тек у сервисима обучавала да обавља неки посао.⁴¹ Неквалификована, нестручна, приучена радна снага, често је пружала недовољно квалитетне услуге. Плате у сервисима биле су мале, мање него у радним организацијама. Зато је већина запослених рад у јавним сервисима видела само као привремено решење, па су многи одлазили из сервиса чим би се оспособили за неки рад, тражећи друго радно место. Управо због тога, сервисе је одликовала „велика флукуација радне снаге“. Нерешен статус радница без икаквог звања, типичан за жене које су ради-

40 ИАБ, КДЖ, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

41 По сервисима су организовани бесплатни двомесечни курсеви за оспособљавање сервисних радница за одређену делатност. ИАБ, КДЖ, к. 3, Друштво Жена и дом општине Палилула, 5. 11. 1955.

ле по кућама и прале веш, додатно је оптерећивао сервисе. Предлагано је да треба “допунити номенклатуру занатства у којој ће бити предвиђена и звања нпр. пеглар, праља, домаћица”.⁴² Неповољнији статус радне снаге⁴³ у односу на запослене у другим радним организацијама уочавао се и у неким другим сегментима.⁴⁴

Корисници сервисних услуга

Потпуних и прецизних статистичких података о корисницима сервисних услуга није било, али према документацији и анкетама спроведеним у појединим сервисима, њихове услуге највише су користиле породице службеника. На основу анкете спроведене у сервису на општини Палилула најчешће су их користиле службенице (60%), жене које су обављале слободне професије (30%), незапослене жене (9%) и раднице (1%). Упадљив је најмањи проценат радница корисница услуга сервиса, иако су они првенствено њима били намењени. До тог времена сервиси су опслуживали свакога дана од 15 до 150 грађана. Било је све више корисника, па су капацитети неких сервиса постајали недовољни, пре свега перионица и сервисних кухиња. Постојао је, такође, велики интерес за повремено чување деце, али је у пракси организација таквих сервиса била компликованија.⁴⁵ Услуге сервиса нису користила само домаћинства, већ и различите установе и организације.

Раднице су биле међу најређим корисницама услужних сервиса и наредних година. Почетком шездесетих, на општини Стари град је од 93

42 ИАБ, КДЖ, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

43 Описујући проблеме у услужним сервисима, Маја Јанкез је на састанку групе *Породица и домаћинство 1957.* констатовала да се „појављује експлоатација радне снаге у сервисима“. АЈ, 117, Састанак групе о сервисима представника изложбе *Породица и домаћинство 1957,* стенографске белешке, 15. јули 1957, Београд.

44 Сервиси су имали повољнији положај од радних организација, односно, плаћали су ниже социјалне доприносе за раднице запослене за рад у домаћинству. Међутим, у случају неспособности за рад исплаћивана им је надокнада која је предвиђена према Решењу о одређивању стопе и основа за обрачун доприноса за социјално осигурање кућних помоћница и ученика у привреди код приватних послодавца. Та надокнада је била нижа, јер као основ за њено утврђивање није узимана просечна плата за претходна три месеца, већ је као основ била предвиђена сума од 4.000 динара. Истовремено, просечна плата радница које су радиле по домаћинствима кретала се од 6.500 до 7.500 динара. ИАБ, КДЖ, к. 3, Друштво *Жена и дом* општине Палилула, 5. 11. 1955.

45 ИАБ, КДЖ, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

анкетиране раднице само 9 користило услуге сервиса. У неким сервисима на тој општини у поподневним часовима услуге су наплаћиване и до 50% скупље, тако да је тада радни сат жене у сервису коштао више него радни сат раднице која је плаћала услугу.⁴⁶ Године 1960. међу сто анкетираних радница из предузећа *Партизанка*, само две су користиле услуге сервиса. Анкете које су спроведене по другим радним организацијама такође су показивале да је њихове услуге користило мало жена. Запослене жене у Гинеколошко-акушерској клиници у Београду, према анкети из 1961. године, уопште нису користиле сервисе. Анкетиране раднице Поште у Београду такође нису користиле сервисне услуге, првенствено због високих цена, али и лошег квалитета услуга.⁴⁷ Запослене жене у Пошти објашњавале су да им се више исплати да приватно ангажују неког за помоћ у кући, јер су се цене услуга у појединим сервисима у послеподневним сатима, кад су оне једино могле да их користе, увећавале.⁴⁸

Упркос тежњама женске организације да услужне сервисе угради у свакодневне праксе радне жене,⁴⁹ они нису били масовније прихваћени код грађана, првенствено због скупих цена услуга. „А осим тога, тим сервисима се служе оне жене којима уопште нису намењени. То су жене зубара, лекара, професора, чији мужеви добро зарађују.“⁵⁰

Због релативно високих цена, најчешћи корисници сервиса била су домаћинства са вишим стандардом.⁵¹ Нису, међутим, сви услужни сер-

46 ИАБ, КДЖ, к. 4, Прилог извештају о општинским конференцијама жена у Београду, 12. 04. 1961.

47 ИАБ, КДЖ, к. 4, Проблеми запослених жена у гинеколошко-акушерској болници у Београду, 1961. Гудац Додић, „Рад жена“, 159.

48 ИАБ, КДЖ, к. 4, Положај и проблеми жена запослених у Пошти 2.

49 Према истраживању прилика у Словенији, организовању активности које би женама олакшале обављање кућних послова посвећена је мања пажња него установама за бригу о деци. Док су се предузећа и установе брзо договарале о оснивању радничких кухиња и мензи, мање је разумевања било за оснивање перионица и вешерница. Те услуге посматране су више као помоћ жени у вршењу њених дужности, а мање као вид помоћи целој породици. Зато су оне успешно осниване тамо где су саме жене показивале самоиницијативу и домишљатост. Mateja Jeraj, *Slovenke na prehodu v socijalizem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*, (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005), 282.

50 АЈ, 117, Материјали о ревијалним изложбама, Састанак групе о сервисима представника изложбе *Породица и домаћинство 1957* стенографске белешке, 15. јули 1957, Београд. Из дискусије Маје Јанкез. Гудац Додић, „Рад жена“, 159.

51 У документацији се као један од разлога високих цена услуга у сервисима наводи ниска продуктивност рада у услужним сервисима, која је била у непосредној вези са одсуством или веома ниским квалификацијама сервисних радница. ИАБ, КДЖ, к. 4. Записник са општинске конференције жена општине Стари град, 20. 3. 1961.

виси имали исту структуру корисника. На основу извештаја пословође сервиса за прање рубља на општини Врачар, највише су услуживали домаћинства са средњим приходима, стамбено угрожене породице, младе брачне парове, самце и самице. Истовремено, њихов сервис за преправку и крпљење одеће, чије су цене биле знатно повољније него цене кројачица, најчешће је услуживао раднике са најнижим примањима.⁵² Дешавало се да услуге сервисних служби у појединим стамбеним заједницама чешће користе жене које нису радиле, а мање запослене жене. Тако је на петој новобеоградској стамбеној заједници у току једног месеца 1961. године од 47 жена које су користиле сервисне услуге седам било запослено, док су све остале биле незапослене.⁵³

Статус и организационо устројство сервиса

Оснивање све више сервиса захтевало је прецизније регулисање њиховог статуса, јер су та питања непосредно била везана за управљање сервисима, статус запослених, новчане накнаде за њихов рад и друго. Како правни статус услужних сервиса још увек није био у потпуности дефинисан, према документу из 1957. већина их је била регистрована као „установе са самосталним финансирањем“, док су поједини сервиси били регистровани као занатске радње. Као установе са самосталним финансирањем сервиси су били у повољнијем положају, јер су били ослобођени од „обавеза према друштвеној заједници“, плаћали су дупло мање закупнине у односу на остала предузећа, што је омогућавало формирање нижих цена услуга.⁵⁴ Сервисом је управљао управни одбор који су већим делом чиниле представнице женских друштава, око две трећине чланова одбора и представници радних колектива. Била су подељена мишљења о томе да ли је боље да сервиси и даље послују као установе са самосталним финансирањем или, пак, као комунална предузећа која би имала посебне олакшице.⁵⁵

52 ИАБ, КДЖ, к. 4. Стенографске белешке Конференције жена општине Врачар, 20. 3. 1961.

53 ИАБ, КДЖ, к. 4, Стенографске белешке са оснивачке скупштине општинске конференције за друштвену активност жена Новог Београда, 6. 11. 1961.

54 Такав статус се, међутим, лоше одражавао на продуктивност рада.

55 На иницијативу Савеза женских друштава Београда 1957. оформљена је Комисија која би на основу дотадашње праксе и искуства у раду услужних сервиса сачинила предлог за дефинисање њиховог статуса. Комисију су чинили представници Секретаријата за привреду среза, Секретаријата за комуналне послове, представници синдиката комуналаца града, завода за социјално осигурање среза, Секретаријата за

Међу првим сервисима који су основани у Београду постојале су организационе разлике, од чега су и зависили услови рада у њима. Један од првих београдских услужних сервиса „Радња за прање и глачање рубља Секције АФЖ-а општине Стари Град“ био је регистрован као занатска радња. Истовремено „Сервис за услуге у домаћинству Одбора АФЖ-а општине Палилула“ регистрован је као установа са самосталним финансирањем код Народног одбора општине Палилула. Сервисом на општини Стари град управљала је и волонтерски радила као пословођа чланица општинског одбора АФЖ-а. Сервис је имао једну службеницу и 13 радница које су примале месечну плату од 5.000 динара, без обзира на број радних сати које су оствариле. Биле су социјално осигуране, мада у прво време радни однос није био регулисан уговором. За разлику од овог, сервисом на Палилули управљао је управни одбор кога су чиниле три чланице општинског одбора АФЖ-а, једна радница сервиса и службеница сервиса. Запослене раднице у сервису на Палилули, њих 12, склопиле су уговор о раду, а плаћане су према броју остварених радних сати. Тако су се нпр. у јуну 1953. њихове плате, зависно од остварених радних сати, кретале од 5.925 до 6.200 динара. Следећег месеца, распон плата био је од 5.567 до 7.455 динара.⁵⁶

Основна средства за рад сервиса најчешће су обезбеђивали надлежни народни одбори и, мада појединачно то нису били велики новчани износи, на нивоу града Београда укупна средства нису била мала. Тако су набављене машине за прање веша сервисима на општинама Палилула, Стари град и Теразије, готово сви сервиси су набавили шиваће машине, а неки усисиваче. Народни одбор среза Београд издвојио је из инвестиционог фонда средства за набавку увозних машина за прање веша и одобрио средства за изградњу вешерница на појединим београдским општинама. Осим тога, неке машине обезбедио је Савез женских друштава. Приликом оснивања нових услужних сервиса надлежни општински народни одбори обезбеђивали су им и обртна средства у висини од 100.000 до 300.000 динара.

Већина услужних сервиса почињала је са радом отварајући кројачке радионице. Пракса је, међутим, показивала да је највеће интересовање владало за услуге рада по кућама, а сервиси нису довољно развијали ту

привреду НР Србије, представници већ основаних сервиса и представници Савеза женских друштава. ИАБ, КДЖ, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

56 ИАБ, КДЖ, к. 3, Извештај о раду сервиса за услуге у домаћинству, 1953.

делатност. Указивано је на потребу координације рада сервиса у Београду, преношења искустава постојећих на новоосноване сервисе.⁵⁷

Сервиси при стамбеним заједницама

Сервиси за пружање услуга домаћинствима, оснивани на иницијативу женских друштава, настављали су са радом при стамбеним заједницама и прелазили су у њихову надлежност. Стамбене заједнице,⁵⁸ које су од женских друштава преузеле све сервисне службе,⁵⁹ биле су вид друштвеног управљања⁶⁰ и третиране су као нека врста организације проширене породице. Очекивало се да ће се у стамбеним заједницама створити „друштвено-техничка база“ за растерећење породице од свакодневних домаћих послова па су зато перципиране као нова, значајна перспектива у пружању помоћи домаћинствима и ослобађању запослених жена од кућног рада. Финансиране су путем редовних доприноса кућних савета, као и од надлежних народних одбора и радних организација са њиховог подручја. Било је замишљено да се у оквирима стамбених заједница развијају бројне сервисне службе уз „наплату услуга или по принципу уради сам“, различите комуналне услужне установе и деције установе.⁶¹ У складу са тим, предвиђено је да сервиси буду јавне установе за пружање услуга домаћинствима унутар заједнице. Самоудрживање грађана у стамбеним заједницама виђено је као оптималан пут за организовање сервисних служби којима је требало да управљају грађа-

57 ИАБ, КДЖ, к. 3, Документација о пословању сервиса за услуге домаћинствима на подручју Београда, 1957.

58 До 1958. године у Београду су основане 104 стамбене заједнице.

59 Како је једна од основних активности и задатака женских друштава, оснивање сервиса, прешла на стамбене заједнице, предлагане су и другачије форме рада жена, попут комисије при Социјалистичком Савезу. Оне би се бавиле проблемима учешћа жена у друштвеном и политичком животу, запошљавањем жена, децијим установама и др. ИАБ, КДЖ, к. 3. Информације о спровођењу закључака Брионског пленума о положају жене у друштвеном животу, 1958.

60 „Стамбеном заједницом добија се инструмент, који може много да допринесе изградњи нашег комуналног система. Она је поред радничких савета и комуна једна од најзначајнијих форми друштвеног управљања и то на подручју свакодневне помоћи породици, грађанину и задовољавању потреба њиховог свакодневног живота“. Кардељ, АЈ, 142-17, Пети пленум Савезног одбора ССРНЈ.

61 АЈ. 117, Стенографске белешке са конференције за штампу организационог одбора изложбе *Породица и домаћинство*, 1958; Gudac Dodić, “Gender Policies”, 210-211.

ни. О приоритетним сервисним службама одлучивали су сами грађани путем анкета, а у складу са могућностима својих стамбених заједница.⁶²

По градовима је било све више јавних сервиса. У главном граду Југославије, само на београдској општини Врачар, од 1957. до 1961. године отворена су 54 услужна сервиса. Почетком шездесетих година на територији општине Земун⁶³ при стамбеним заједницама радило је 37, а на Савском венцу 30 сервиса за пружање услуга домаћинствима.⁶⁴ Мада их је било све више, мрежа сервиса није била довољна, цене су биле неприступачне за жене са нижим приходима, а квалитет услуга често незадовољавајући. Да би се побољшао квалитет услуга и подигла продуктивност рада, те снизиле цене сервисних услуга, Завод за унапређење домаћинства града Београда ангажовао се на квалификовању жена које су већ радиле у сервисима или су желеле у њима да се запосле. Године 1961. на општини Стари град било је 74 сервиса чије услуге су у највећем проценту користила домаћинства, а знатно мање (25%) други корисници. Доминирало је гледиште да оријентација делатности сервиса при стамбеним заједницама треба да буде пружање услуга домаћинствима, а не да се они претварају у предузећа која ће пружати услуге другим установама и радним организацијама. У Београду је било 18 сервиса за прање рубља, од тога осам на Старом граду. Није било довољно перионица за све заинтересоване грађане, те је притисак на постојеће сервисе за прање био велики. На општини Палилула тада су радила 32 различита сервиса, од чега 10 за услуге домаћинствима и 22 сервиса за помоћ кућним саветима, док је на општини Звездара било 16 услужних сервиса од којих већина (13) за услуге домаћинствима.⁶⁵ До тог времена, међу малобројним и слабо развијеним сервисним службама на Новом Београду изузетак је била добро организована сервисна служба разношења млека по кућама на целокупном подручју општине. У појединим стамбеним заједницама постојале су радионице за крпљење и шивење одеће. Само на другој новобеоград-

62 ИАБ, КДЖ, к. 4, Реферат о друштвено политичкој активности жена у комуни, општина Врачар, 1961. Приликом формирања стамбених заједница, за њихов рад дато је 30.000.000 динара од чега је 20.000.000 употребљено за опремање перионица.

63 На општини Земун основане су различите сервисне службе, за разношење млека по кућама, за одржавање чистоће у домаћинствима, кројачки и обућарски сервиси, потом сервис за крпљење чарапа и др.

64 Од тог броја, на општини Савски венац, четири сервиса била су за прање и пеглање рубља, осам за шивење и крпљење, осам за крпљење чарапа, четири за разношење млека по кућама, два за разношење хлеба и четири за прање и спремање стана.

65 ИАБ, КДЖ, к. 4, Прилог извештају о општинским конференцијама жена у Београду, 12. 4. 1961.

ској стамбеној заједници радио је сервис за чишћење домаћинстава. Услуге које је пружао најчешће су се сводиле на прање прозора и посуђа по кућама, јер сервис није располагао потребним апаратима, те је доминирао ручни рад неквалификованог особља.⁶⁶ На општини Нови Београд такође је постојала велика потражња за перионицама. Упркос томе што су новоизграђени станови имали заједничке вешернице опремљене машинама за прање које су користили станари зграде и простор где се могао сушити веш, оне су углавном већ биле узурпиране и насељене станарима.⁶⁷

Новоосоване сервисе често су пратиле бројне тешкоће, од неадекватних, тесних просторија, техничке неопремљености, недовољног капацитета машина којима су располагали и недостатка савременије опреме, неквалификованих радница и ниске продуктивности рада, што се одражавало и на цене, до недовољног рекламирања самих сервиса.

Услужни сервиси били су ослобођени неких друштвених обавеза и плаћања, те се очекивало да ће то допринети формирању ниских, приступачнијих цена услуга. Међутим, на цену су утицали и други фактори, пре свега продуктивност рада у њима. Продуктивност је, пак, зависила од постојања савременијих машина у сервисима, оспособљености ангажоване радне снаге и добре организације посла. Многи сервиси то нису имали, те су цене њихових услуга, мада ниже од цена услуга других предузећа или задруга, биле још увек релативно високе.⁶⁸

Уставом из 1963. стамбене заједнице у градовима и месни одбори у сеоским срединама обједињени су у „јединствен институт“ месне заједнице. Иначе, месне заједнице нису биле обавезне, њихово оснивање текло је споро све до Устава из 1974. када су постале обавезан облик самоуправног организовања грађана.⁶⁹ У члану 114 Устава из 1974. године наводи се: „Право и дужност радних људи и грађана у насељу, делу насеља или у више повезаних насеља је да се, ради остваривања одређених заједничких интереса и потреба, самоуправно организују у месну

66 ИАБ, КДЖ, к. 4, Стенографске белешке са оснивачке скупштине општинске конференције за друштвену активност жена Новог Београда, 6. 11. 1961.

67 Пошто су вешернице у новобеоградским павиљонима углавном већ запосели станари док је сушење веша по балконима било забрањено и кажњиво, жене су саме прале веш у купатилу и сушиле га у стану.

68 ИАБ, КДЖ, к. 4, Стенографске белешке са оснивачке скупштине општинске конференције за друштвену активност жена Новог Београда, 6. 11. 1961.

69 Igor Duda, „Radim sve što treba.” Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povjest* 3/2020, 736-737.

заједницу.⁷⁰ Предвиђено је да у оквирима месне заједнице грађани, поред осталог, одлучују и о „солидарном задовољавању заједничких потреба“ у различитим областима становања, комуналних делатности, дечије и социјалне заштите и другим областима. Финансиране су средствима грађана,⁷¹ доприносима ООУР-а⁷² и СИЗ-ова,⁷³ приходима које им је давала општина. Таква форма самоорганизовања грађана значајно је зависила од њихове иницијативе, али је пасивност дела грађана била константан проблем у њима.⁷⁴

Присуство и ангажман жена у органима месних заједница по градовима у Србији, поред осталог, одсликавају подаци за 1963. годину, када је међу члановима савета месних заједница било 10,5% жена. У комисијама стамбених заједница било је 21,7% и у кућним саветима 24,2% жена.⁷⁵

Средином шездесетих година у документацији женске организације на општини Палилула констатовано је да развитак услужних сервиса зависи првенствено од економских могућности, али да у пракси често „непостојање јасне концепције и дугорочније оријентације у вези са развојем ових делатности“⁷⁶ доприноси проблемима у развоју услужних служби. Према овом документу, општинска политика на Палилули је све више била усмерена у правцу формирања занатских сервиса.

Дотадашње праксе сервисних служби искристалисале су основне проблеме у њиховом раду које их прате још од оснивања: „техничка неопремљеност, слаб кадар, високе цене, недовољно регулисан предмет пословања, несолидност и неблаговременост услуга, незаконито пословање итд.“⁷⁷ Проблем друштвених служби за услуге и помоћ породици и даље је био актуелан, јер постојеће стање није задовољавало ни основне потребе запослене жене. Услуге јавних сервиса су још увек биле релативно скупе, недоступне породицама са нижим примањима. Конференција за друштвену активност жена Београда⁷⁸ је као узрок таквог стања, осим

70 Устав СФРЈ 1974, (Београд: Службени лист СФРЈ, 1974), члан 114.

71 Грађани су у месној заједници могли удружити своја средства путем самодоприноса.

72 ООУР – Основна организација удруженог рада

73 СИЗ – Самоуправна интересна заједница

74 Duda, „Radim sve što treba“, 731, 737, 755.

75 ИАБ, КДЖ, к. 5, Жене у саветима стамбених заједница и у месним одборима, комисијама стамбених заједница и у кућним саветима, 1963.

76 ИАБ, КДЖ, к. 5, Неки актуелни проблеми друштвено-политичке активности жена у Палилули.

77 ИАБ, КДЖ, к. 5, исто.

78 Даља трансформација женских организација у Југославији уследила је почетком шездесетих година. Савез женских друштава укинута је на његовој скупштини

друштвено-економских разлога, означила и пасивност грађана, односно, слабо „самоуправно одлучивање радних људи у месним заједницама“.⁷⁹

Почетком седамдесетих година југословенска свакодневица открива недовољну друштвену ангажованост на реализацији социјализације кућног рада. У пракси није било „јасно усмерене активности“ ка подруштвљавању послова у домаћинству. „Због недовољно дефинисане политике друштва у овој области и бројних слабости у реализацији, често су се ствари сводиле на то да су васпитање деце и послови у домаћинству искључиво посао и обавеза жене“.⁸⁰

Крајем 1971. године Секретаријат Конференције за друштвену активност жена организовао је саветовање „Проблеми услуга домаћинству у Београду“ коме су присуствовали представници организација које су се бавиле пружањем услуга домаћинствима. На саветовању је констатовано да, упркос великим потребама за овим услугама, у Београду има мало установа које се тиме баве. Узрок таквог стања били су неразвијеност терцијарних делатности, околност да су се поједине активности опорезивале као привредне активности (због чега нису биле економски исплативе) и да се у њих није улагало као у вид друштвене превентиве, чиме је довођена у питање економска оправданост за њихово одржавање. Одлучено је да Градска скупштина, Градска конференција Социјалистичког савеза и Конференција за друштвену активност жена помогну *Савременом дому* у снажењу његове улоге у Београду, као и другим институцијама ангажованим за помоћ запосленој жени.⁸¹

Друштво *Савремени дом* наставило је са радом и 70-тих година. Посетиле су га многе стране делегације. По угледу на *Савремени дом* оснивана су друштва и по другим градовима, некада су добијала исти назив. Друштво је организовало предавања која су била веома посећена, бројне различите курсеве, саветовалишта. Поред оснивања сервиса, иницирана је и производња воћних сокова (*Будимка*), детерџената за домаћинство (*Сапонија*), посуђа, дечјих играчака. *Савремени дом* је у Београду

1961. године и основана је Конференција за друштвену активност жена (од 1975. Конференција за питања друштвеног положаја жене). Војиновић, *Žensko pitanje*, 185–195. Gudac Dodić, “Gender Policies”, 215–218.

79 ИАБ, КДЖ, к. 5, Неки проблеми друштвеног и економског положаја жена у Београду, 1966.

80 ИАБ, КДЖ, к. 8, Материјал за дискусију у СР Србији о друштвено-економском положају жене, март 1971.

81 ИАБ, КДЖ, к. 8, Извештај о раду Конференције за друштвену активност жена града, 26. 11. 1971.

подстакао оснивање *Центра за савремено одевање*,⁸² што је било праће-но изложбама и скуповима грађана. Изложбе⁸³ су доприносиле информи-сању грађана о најновијим достигнућима индустрије широке потрошње.⁸⁴

У документацији почетком седамдесетих година записано је да није довољно организовано пружање услуга домаћинствима, што најви-ше погађа запослену жену, те да се развој таквих услужних делатности не може „посматрати издвојено од интереса дугорочног развоја града“. Често су се могли чути захтеви представница Конференције за друштве-ну активност жена Београда за бржи развој услужних сервиса и објеката друштвене исхране. Без обзира на извршен напредак који је остварен, ус-луге сервиса још увек нису биле доступне многим породицама, поготово онима са нижим примањима. Заокупљене другим комуналним пробле-мима, месне заједнице се нису довољно бавиле тим питањима.⁸⁵

Закључак

Инкорпорација система услужних сервиса у породичну свакодне-вицу запослене жене, првенствено раднице, како је замишљено у пројек-цијама социјалистичке државе, била је далеко од реализације. Сервиси за пружање услуга домаћинствима оснивани су по Београду и другим гра-довима, али нису у већој мери испунили свој примарни циљ. Упркос томе што је у услужне сервисе инвестирано доста финансијских средстава и труда, превасходно женских организација, као и чињеници да их је држа-ва ослобађала неких доприноса, цена њихових услуга остала је релативно висока и неприступачна за већину радница. Настојања да цене услуга јав-них сервиса буду приступачне онима са најнижим приходима најчешће нису реализована у пракси. Цена је била један од основних разлога недо-вољног интереса грађана за сервисе. Мада су сервиси за пружање услуга домаћинствима макар делимично били јавно финансирани, односно на различите начине помагани од државе (пружана им је помоћ приликом њиховог оснивања и били су ослобођени новчаних обавеза према држа-

82 *Центар за савремено одевање* организовала је Савезна привредна комора.

83 Неке од њих биле су: изложба „Укус - не укус“, која се односила на одевање, изложбе дечијих играчака, одевања деце итд. У току једне године одржавало се више од 30 изложби са преко 1.000.000 посетилаца. Друштво је често уступало простор за изложбе младим, неафирмисаним уметницима, али и радним организацијама и удружењима.

84 ИАБ, КДЖ, к. 8, Даљи развој активности друштва *Савремени дом* у Београду, 23. 2. 1971.

85 ИАБ, КДЖ, к. 8, Неки проблеми друштвено-политичке активности жена у Београду, април, 1972.

ви), они генерално нису успели да се етаблирају као јавне сервисне службе доступне свима. Оснивање сервиса за помоћ домаћинствима и њихов даљи развој зависио је првенствено од економског развојка и економске снаге државе, али и од активности друштвених организација. Стремљења ка подруштвљавању кућног рада кроз услужне сервисе у свакодневним праксама нису била праћена довољно снажном акцијом државе, односно целокупног друштва. Слаба ангажованост, пасивност и „недовољно самоуправно одлучивање“ грађана у месним заједницама били су додатни проблем. Грађани су више били заинтересовани за модернизовање и опремање сопственог домаћинства савременијим машинама и тиме за скраћивање неопходног кућног рада, него за сервисе. Док је мрежа установа за негу и васпитање деце, мада у различитом обиму, развијана по целој земљи, сервиси за пружање услуга домаћинствима су као подршка породици и запосленим женама у праксама југословенског социјализма имали скромније домете.

Резиме

Државни наратив о потреби подруштвљавања и институционализације кућног рада, између осталог и путем јавних сервиса, наговештавао је настојања социјалистичке Југославије да растерети запослену жену од дела домаћих послова и неплаћеног рада у кући. Услужним сервисима за помоћ домаћинствима највише су се у пракси бавиле женске организације, најпре АФЖ, потом Савез женских друштава, Конференција за друштвену активност жена, али и друге друштвено-политичке организације, попут Социјалистичког савеза. Међутим, у свакодневним праксама, услужни сервиси су тек делимично заживели. Околност да, упркос свему, цене њихових услуга често нису биле приступачне онима којима су првенствено биле намењене, сведочи да измештање репродуктивног рада жене из куће на јавне установе, не само да није реализовано, већ и да парадоксално и супротно очекивањима државе, сервиси за услуге домаћинствима нису промовисали једнакост. Мада су услужни сервиси делимично били јавно финансирани, односно, на различите начине помагани од државе, они генерално нису успели да се етаблирају као јавне сервисне службе које би биле доступне свима.

Sources and Literature

- Архив Југославије: Фонд 117, Савез Синдиката Југославије; Фонд 142, Савезна конференција ССРНЈ; Фонд 837, Кабинет Председника Републике

- Državni arhiv Srbije. Đ92. Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije.
- Istorijski arhiv Beograda. Fond 2245, Konferencija za društvenu aktivnost žena Beograd

- *Ustav FNRJ 1946*. Službeni list FNRJ, 1946.
- *Ustav SFRJ 1974*. Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Beograd, 21. februar 1974.
- *Program Saveza Komunista Jugoslavije, usvojen na 7 kongresu Saveza Komunista Jugoslavije 22–26. aprila 1958*. Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1980.

- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Babović, Marija. „Ko plaća cenu neplaćenog kućnog rada i kako se prema tom pitanju odnose evropska i domaća levica“. *Antropologija* 1–2/2020, 133–152.
- Bonfiglioli, Chiara. “Discussing Women’s Double and Triple Burden in Socialist Yugoslavia: Women Working in the Garment Industry“. *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989*, ed. Marsha Siefert. Budapest; CEU Press, 2020, 195–215.
- Galjer, Jasna, Iva Ceraj. „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama *Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine*“. *Radovi Instituta za povjest umjetnosti* 35/2011, 277–295.
- Duda, Igor. „Radim sve što treba.“ Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“. *Časopis za suvremenu povjest* 3/2020, 731–758.
- Gudac Dodić, Vera. “Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism“. *Tokovi istorije* 3/2021, 199–228.
- Gudac Dodić, Vera. „Rad žena u domaćinstvu, praksa u Srbiji“. *Tokovi istorije* 2/2010, 152–167.
- Gudac Dodić, Vera. *Žena u socijalizmu*. Beograd: INIS, 2006. (Cyrillic)
- Horvat, Lea. „Od „doživotnog strogog zatvora“ do kućanskih poslova „bez velikog napora“: reformiranje jugoslavenskog domaćinstva u 1950-tima i 1960-tima“. *Kontinuiteti i inovacije*, ur. Anita Buhin, Tina Filipović, 29–53. Zagreb-Pula: Srednja Evropa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2021.
- Humer, Živa, Maja Hrzenjak. “Socialization of Childcare in Slovenia and Its Impact on Informal Care Markets“. *Laboratorium* 3/2016, 52–67.
- Jeraj, Matea. *Slovenke na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Ličina Ramić, Aida. „Nova ženska organizacija-Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)“. *Zamišljanje žene, O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povjesti Bosne i Hercegovine*, ur. Sabina Veladžić, Aida Ličina Ramić, 163–218. Sarajevo: Fondacija Heinrich Boll, 2023.

- Petrović Todosijević, Sanja. *Otećemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959*. Beograd: INIS, 2019. (Cyrillic)
- *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, priredio Milan Ristović. Beograd: Clio, 2007. (Cyrillic)
- Sitar, Polona. "The Right Step towards a Woman's Satisfaction?: Washing Machine as a New Piece of Technology and the Construction of the Role of Women as Housewives in Socialist Slovenia". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* V. 52, 1/ 2015, 143–171.
- Stjepanović Zaharijevski, Dragana. *Moć i nemoć žene*. Niš: Prosveta, 1999.
- Solar, Maja. „Dok se svaka kuharica ne politizuje“. *Stvar, časopis za teorijske prakse* 9/2017, 46–69.
- Simić, Marina, Ivan Simić. „Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige o deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji“. *Feministička teorija je za sve*, ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka, 2018, 221–236.
- Šikić-Mićanović, Lynette. "Some conceptualisations and meanings of domestic labour". *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 4–5/2001, 731–766.
- Tomšič, Vida. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1981.
- Topličić, Davor. „Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 4–5/2001, 767–789.
- Bonfiglioli, Chiara. "A Working Day that has no End. The Double Burden in Socialist Yugoslavia". Themenportal Europäische Geschichte, 2017. <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1705>
- Golik, Krešo. *Od 3 do 22*, 1966. <https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>

Summary

Vera Gudac Dodić

SOCIALISATION OF DOMESTIC WORK IN YUGOSLAV SOCIALISM: THE CAPITAL CITY AS AN EXAMPLE

Abstract: In many ways, socialist Yugoslavia's tendency towards socialisation of some family functions and the establishment of a network of social institutions to take over parts of women's reproductive work was affirmed. One of the tactics used to shift a number of domestic chores from the family to public institutions was the formation and promotion of household assistance services. Relying primarily on archival documentation, the article follows the Yugoslav experiences of building a service network, focusing on activity, user structure, basic problems and weaknesses, and the scope of social organisations for providing services to households in Yugoslavia's capital. The main focus of the article is on the local practices of Belgrade's services.

Keywords: socialisation, household assistance service, housework, woman, residential communities

The state narrative about the need to socialise and institutionalise housework, among other things through public services, alluded to communist Yugoslavia's efforts to relieve working women of domestic chores and unpaid housework. In practice, women's organisations, particularly the Women's Anti-Fascist Front, the Union of Women's Societies, the Conference for the Social Activity of Women, and the Socialist Alliance, were principally involved in household assistance services. However, services have only begun to take root in everyday life. The ineffectiveness of the state-envisioned shift of women's reproductive labour from the home to public institutions, as well as the failure of household services to promote equality, is indicated by the fact that the prices of their services were often beyond the means of the people for whom they were originally designed. The services were unable to establish themselves as publicly available, even with some funding or other forms of support from the state.